

RESS IMRE

A Monarchia levéltári öröksége és a nemzeti levéltárak

A XIX. században az irodalmi, a tudományos és a művészeti élet területén nemzeti intézmények egész sora épült ki Kelet-Közép-Európában. Nem jöttek létre azonban a nemzetek történeti forrásanyagának egészét őrző állami levéltárak, illetve csak kivételes esetben. Ez nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy a térség nemzeti közösségei nem rendelkeztek szuverén államisággal.

A Habsburg-monarchiában működtek ugyan országos levéltárak, ám ezek csupán rendi intézmények voltak, s illetékességük a rendi parlamenti képviselő és igazgatás emlékeire terjedt ki. Ezekből alakultak ki azok a nemzeti levéltárak, amelyek 1918 után kísérletet tettek arra, hogy a Monarchia levéltári örökségéből kihalítsák a függetlenné vált nemzetekre és az új államok területére vonatkozó történeti forrásanyagot. Ahhoz, hogy ezt az összetett problémát közérthetően felvázoljuk, tekintsük át röviden a térség egyetlen nemzeti levéltára, a Magyar Országos Levéltár állománjának kialakulását a XIX. század utolsó harmadában.

Közismert, hogy a Magyar Tudományos Akadémia volt a magyar nemzeti levéltár létrehozásának motorja, amely 1874-ben az Archivum Regni újjászervezésével valósult meg. Az Akadémia a fejlett európai államok mintájára egy olyan magyar központi levéltár létrehozását sürgette, amely magában foglalja Magyarország történetének teljes forrásanyagát „a korszellemnek megfelelő és a haza szükségleteit szolgáló történeti kutatás előmozdítására”.

E tudományos perspektíva értelmét a korabeli nemzetpolitikai céloknak a történeti kutatás eredményeivel való alátámasztása adta, vagyis a XIX. századi kelet-közép-európai nemzeti történetírás általános alapelve. A magyar nemzeti levéltár iratanyaga összetételével is kifejezésre kellett hogy juttassa a magyar korona 1867-ben megvalósult államjogi egységének helyreállítását és Magyarország állami egyenrangúságát a dualista monarchiában. Ez azonban nem volt könnyű feladat, hiszen az egyesítendő levéltárak földrajzilag rendkívül szétszórtan helyezkedtek el, Béctől Budapesten át egészen Nagyszombatig. Személyi és tárgyi körülményeik többnyire mostohák voltak, így a tudományos kutatás érdeke is

megkívánta a Bécsben tárolt magyar és erdélyi udvari kancellária iratainak, továbbá a négy különböző erdélyi városban elhelyezett erdélyi kormányhatósági, pénzügyi és bírósági levéltárak összpontosítását az ország egyetlen szakmai intézményében. A magyar levéltári centralizáció még külföldön is élénk visszhangot és ellenkezést váltott ki. Kétségkívül volt jogosultsága a müncheni bajor állami levéltár igazgatója, az *Archivalische Zeitschrift* folyóirat alapítója, Franz von Löher azon észrevételének, hogy az erdélyi levéltárakat talán előnyösebb lett volna az akkori új egyetemi városban, Kolozsvárott egy nemzeti fióklevéltárban egyesíteni. Kritikájával azonban messze túllőtt a célon, és megalapozatlan vádakkal illetve kollégáit, amikor a magyar és erdélyi udvari kancelláriák iratainak Bécsből való elhozatalát lesajnálóan a „magyar levéltárszöktetés”-nek minősítette, a magyar nemzeti levéltár budapesti kialakítását pedig Napóleon rablásaihoz hasonlította. Igaztalan reakciója is jelzi, hogy a fennálló levéltári birtokállomány megváltoztatását korántsem csupán szakmai szempontból mérlegelték, hanem inkább politikai, érzelmi megfontolások alapján. A fenntartások főként abból a félelemből eredtek, hogy a begyűjtött forrásanyag feletti kizárólagos nemzeti rendelkezés azt el is

zárhatja a nem kívánatos, különösen a külföldi kutatók elől. A magyar nemzeti levéltártól, amely éppen a kutatási szabadság jegyében jött létre, távol állt mindenféle korlátozás, sőt éppen a jobb hozzáférést segítette volna elő az iratok egyesítése, a hatóságok önkényétől való felszabadítása. Ebben a korszakban még teljesen ismeretlen a nemzeti hovatartozástól függő kutatói diszkrimináció, amely 1918 után jellemezte a nemzeti levéltárak működését a térségben. A magyar liberális jogállam a XIX. század végén csak az állami iratanyagnak a nemzeti levéltárban való összegyűjtését tartotta jogosnak, s fel sem merült a megszűnt feudális nemzeti önkormányzatok, mint pl. az erdélyi szász universitas történeti levéltárának államosítása vagy a nemzetiségi egyházak és kolostorok iratainak szekularizálása. Horvátország történeti forrásanyagát sem tekintették a magyar nemzeti levéltár alkotórészeknek.

A nemzeti történelmet érintő források birtokbavételének szándéka magyar részről elsősorban osztrák viszonylatban jelentkezett. A nemzeti levéltár felállítása kapcsán folyamatosan felmerült a Magyarországot érintő bécsi diplomáciai, pénzügyi és katonai levéltári anyag megszerzésének és Budapestre vitelének igénye, noha ezek java részt a Habsburg-monarchia központi szerveinek működése során keletkeztek. Különösen a kamarai-pénzügyi iratok átadásáról készültek tervek, de végül egyik sem valósult meg. Ennek oka nem a következetes osztrák ellenszegülés volt, sokkal inkább a tudományos szemléletváltás, a proveniencia-elv (eredet, származás) érvényre jutása. Eszerint a kormányhivatalok működésekor keletkezett levéltári forrásanyag organikus rendjének megőrzése az elsődleges szempont, mivel az iratok területi, személyi vagy tárgyi vonatkozásai szerinti megbontása hatalmas információvesztéget jelent a kutatásban. Ennek a szemléletváltásnak részesei voltak a magyar levéltárosok is. Mindez már megelőlegezte azt az álláspontot, amelyet a Habsburg-monarchia felbomlása után képviseltek. A dualizmus kori magyar-osztrák levéltári vitában egyébként elő sem fordult az igazi kényes kérdés, az 1848–49-es magyar kormány elkobzott levéltárának és a neoabszolutizmus kori magyarországi főkörmányszág Bécsben őrzött iratainak a visszakövetelése. A hallgatás érthető: e források átadásának felvetése bizonyára kiváltotta volna az uralkodó, I. Ferenc József elutasítását, hiszen ezek az iratok személyes érintettségét dokumentálták a szabadságharc leverésében és a megtorlásokban.

Mindenekelőtt a magyar provenienciájú állagok átadásának kimondására, valamint a visszamaradó

iratanyag magyar társtulajdonának elismerésére épült a magyar-osztrák levéltári jogvitát 1926-ban lezáró badeni egyezmény.

1918, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása nem egyszerűen területváltást jelentett, hanem egy államközösség és egy teljes államapparátus megszűnését. Az új államok jogot formáltak az egykori birodalom kulturális vagyona, különösen a levéltári anyagára. A magyar levéltári politika kettős célt követett. Egyfelől elérni azt, hogy a vitathatatlanul magyar eredetű forrásokat a bécsi levéltárak maradéktalanul átadják Magyarországnak. (Azt, amiről eddig hallgattak: az 1848–49-es magyar minisztérium és a neoabszolutizmus kori magyar főkörmányszág levéltárának átadásáról.) A másik fő célkitűzés a magyar nemzeti levéltári anyag megvédésére, mindekelőtt a Magyar Országos Levéltárban egyesített forrásanyag megőrzésére irányult. Mivel Magyarországot jelentős területi veszteség fenyegette, várható volt, hogy az utódállamok követelni fogják a területi, tárgyi és személyi vonatkozásuk, tehát a pertinencia-elv alapján jelentős mennyiségű levéltári irat átadását is. Így válik érthetővé, hogy a béketárgyalások előkészítő szakaszában a magyar levéltárpolitika Bécsben nagyon következetesen síkra szállt a Monarchia organikus keletkezett iratanyaga egységének megőrzéséért és a felosztás helyett a bécsi központi levéltárak internacionalizálásáért. A Habsburg-monarchia központi levéltárait közös szervezetbe foglaló foglaltó „Nemzetközi Levéltári Tudományos Intézet” tervét Károlyi Árpád, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv korábbi igazgatója dolgozta ki 1919 nyarán osztrák és cseh levéltári szakemberek bevonásával. Ez a tervet azt feltételezte, hogy a proveniencia-elv alkalmazásával a bécsi levéltárakból lehetőség szerint csak kis mennyiségű iratanyagot szolgáltatnak ki az új államoknak, a visszamaradókat pedig a békeszerződésben az utódállamok közös szellemi tulajdonának nyilvánítják. Az intézmény feletti rendelkezés és igazgatás joga a befogadó országot, tehát a mindenkor osztrák kormányt illetné, de az anyag feldolgozására és kezelésére az utódállamok is delegálhatnának szakembereket.

Ez a tudományos kezdeményezés azonban nem hozott áttörést. Amikor a Monarchia népeinek függetlenségi törekvései beteljesülni látszottak, a nemzetek fölötti levéltár megteremtésének nem akadt hivatalos támogatója. Az új államok a béketárgyalásokon a Nemzetközi Levéltári Intézet koncepciójából fakadó tudományos együttműködés helyett a Monarchia levéltári örökségének területi elv szerinti felosztását

akarták elérni, hogy a bécsi és budapesti levéltárak anyagával maximálisan növeljék saját nemzeti állományukat. Kilátásaik 1919 nyarán nem is voltak kedvezőtlenek. A párizsi békekonferencián ugyanis kezdetben az a felfogás érvényesült, hogy területátcsatolások esetén nemcsak az igazgatás folyamatoságához szükséges iratokat kell átengedni, hanem az átcsatolt területekkel kapcsolatos történeti levéltár-részeket is. Később az utódállamok elkeseredett tiltakozása ellenére módosították a levéltári cikkelyeket, így mind az osztrák, mind a magyar békeszerződésbe a proveniencia-elv került be a levéltári kérdések rendezésének alapelveként. Ezzel elméletileg elhárult annak veszélye, hogy a bécsi és budapesti levéltárakat területi szempontok szerint szétdarabolják. A proveniencia-elv alkalmazása a kétoldalú tárgyalásokon azonban korántsem volt könnyű feladat. A békeszerződés ugyanis levéltári területen három olyan kötelezettséget rótt Ausztriára és Magyarországra, amelynek részleteit kétoldalú tárgyalásokon kellett pontosítani az utódállamokkal.

Ezek a következők:

1. Az elcsatolt területek igazgatásához szükséges iratok átadása 32 évre visszamenőleg.
2. Az elcsatolt területekről 1868. január 1. után elszállított levéltári anyag visszaadása.
3. A különvált ország vagy elcsatolt terület kizárólagos nemzeti szellemi tulajdonának számító levéltárak átengedése.

A békeszerződés az osztrák–magyar levéltárak viszonylatában sem teremtett egyértelmű helyzetet. Az osztrák békeszerződés az osztrák állam területén lévő közös vagyont, benne a levéltárakat osztrák tulajdonnak nyilvánította, másfelől viszont a magyar békeszerződéshez csatolt jegyzék elismerte Magyarország társtulajdonosi jogát a közös vagyonhoz, benne a közös levéltárakhoz. A nemzetközi jogi szempontból ellentmondásos konstrukció miatt jó ideig nem is kerülhetett sor érdemi tárgyalásra a közös levéltárakkal kapcsolatban.

A kétoldalú tárgyalások sorrendjében Ausztria a klasszikus diplomácia szabályai szerint járt el. Először a politikailag legbefolyásosabb, gazdaságilag legerősebb utódállammal, Csehszlovákiával kötött megállapodást a levéltári örökségről, majd erre hivatkozva törekedett korlátozni a többi utódállam igényeit. Az 1920. május 18-i osztrák–csehszlovák egyezmény szakszerűen szabályozta a hivatali akták kiszolgáltatását, de az átadásra kerülő, cseh szellemi tulajdonnak számító történeti levéltári anyag meghatározására nem sikerült egyértelműen alkalmazni a proveniencia

fogalmát. Az egyezményt az osztrák és csehszlovák kutatók teljesen ellentétesen ítélik meg. Az osztrák álláspont szerint az egyezményben Ausztria olyan engedményekre, olyan források átadására kényszerült, amely messze túlmegy a békeszerződésben rögzített kötelezettségeken, és egyúttal a proveniencia elvének súlyos megsértését is jelenti. Cseh részről viszont azt állítják, hogy a tárgyalások során levéltárosaik nem voltak elég energikusak, hogy minden cseh követelést keresztülvigyenek, s főként azt mulasztották el, hogy a Szlovákiát érintő iratok kiszolgáltatását is belefoglalják a szerződésbe.

Az utóbbi megállapítás annyiban helytálló, hogy a prágai levéltári egyezmény valóban megelégedett azzal a kikötéssel, amely Ausztriát arra kötelezte, hogy Magyarországnak nem szolgáltatathat ki olyan levéltárakat, amelyben területi vagy etnikai szempontból szlovák vagy kárpátukrán tárgyú iratok találhatóak. Ez a kikötés a magyar szellemi tulajdon fogalmát az új magyar államterületre szűkítette, ami gyakorlatilag kizárta minden Bécsben lévő magyar provenienciájú levéltár átadását. Az Ausztriára kényszerített kötelezettség a háttere annak, hogy a magyar–osztrák levéltári jogvitát rendező badeni egyezmény a nemzetközi jogban teljesen szokatlan formát öltött. A két fél olyan titkos megállapodást kötött, amelyet nyilvánosan egyik parlament sem ratifikált, s szövege sem látott napvilágot a hivatalos lapokban. Pedig a badeni egyezmény elsőként fogalmazta meg a határokon átnyúló tudományos együttműködés alapelveit, amelyekhez hasonlóak majd csak fél évszázaddal később jelennek meg az államközi levéltári jogutódlással foglalkozó ENSZ és UNESCO ajánlásokban. Nem csupán a Magyarországot a proveniencia-elv alapján megillető iratok (pl. az 1848–49-es és a neoabszolutizmus koriak) átadásáról intézkedett, hanem a két állam megoszthatatlan és elidegeníthetetlen közös szellemi tulajdonának nyilvánította a Monarchia Bécsben maradó, 1526–1918 közötti központi kormányzerveinek levéltárait. Az ebből eredő magyar jogok gyakorlására a bécsi levéltárakban állandósította a magyar delegáció intézményét. A közös szellemi tulajdonnak számító állagokban az osztrák levéltárosok és a magyar delegátusok azonos jogokat kaptak, s azonos előírások vonatkoztak a kutatókra is. A két világháború között, amikor az új nemzetállamok uralta Kelet-Közép-Európában a levéltári kutatást az engedélyek megtagadása, a korlátozásokkal való visszaélés és az előzetes iratcenzúrázás sokszor lehetetlenné tette a külföldiek számára, a badeni egyezmény rendelkezései a tudományos kutatás szempontjait helyezték előtérbe.

Jövőbe mutató volt az egyezmény, mert a békeszerződések által meg nem határozott szellemi tulajdon fogalmát a levéltári területen a tudományos együttműködést elősegítő módon konkretizálta. A legfontosabb előrelépés, hogy a nemzeti szellemi tulajdon fogalmát megszabadította a merev területi megfeleltetéstől, azaz elismerte egy államnak a felségterületén kívül lévő levéltári anyaghoz fűződő kulturális-tudományos érdekelttségét, biztosítva a korlátlan történeti információszerzés lehetőségét.

Az organikusan keletkezett levéltári anyag szétválasztását és az információvesztés elkerülését, de a nemzeti történelem szabad kutatásának lehetőségét megőrző badeni modell ismeretében különösen élesen érzékelhetők az I. világháború utáni túlhajtott csehszlovák követelések a Magyarországgal folytatott tárgyalásokon. Igényeik messze túlhaladták a legtágabb proveniencia-értelmezést is, sőt ezt a trianoni békeszerződésben foglalt alapelvet teljesen figyelmen kívül hagyták. Követelték egyfelől 1723-ig visszamenően minden egyes olyan irat átadását, amely Szlovákia vagy Kárpát-Ukrajna területére vonatkozik. Ezt azzal indokolták, hogy ezeknek az iratoknak még nincs történeti értékük, hanem a hivatali jellegük a meghatározó: adataik elsősorban a folyó közigazgatásban hasznosíthatók. Másfelől azzal érveltek a korábbi teljes levéltári állagok átadása mellett, hogy a török hódoltság idején a magyar kormányzati és kamarai hatóságok székhelye túlnyomórészt az új csehszlovák államterületen volt, és területi illetékességük gyakran nem terjedt túl annak határain. A két fél álláspontja oly távol állt egymástól, hogy több forduló után sem született eredmény. A megfeneklett tárgyalásokat a magyar fél úgy remélte kímoldítani a holtpontról, hogy Klebelsberg Kuno kultuszminister 1923 decemberében személyesen kereste fel Prágában Eduard Beneš külügyminisztert a megállapodást akadályozó, merev álláspontok meghaladására. Ennek az informális találkozóznak, amely teljesen ismeretlen a szakirodalomban, különös jelentősége volt. A magyar miniszter ugyanis azokat az elveket javasolta prágai kollégájának a csehszlovák–magyar levéltári jogvita lezárására, amelyeket az 1926-ban aláírt badeni egyezményből ismerünk. A magyar és osztrák levéltárosok ugyanis már 1923 áprilisában kidolgozták és elfogadták azokat az alapelveket, amelyek változatlan formában kerültek át a három évvel későbbi szerződésbe. A magyar kultuszminister ennek ismeretében tette meg javaslatát a magyar–csehszlovák tudományos kooperáció érdekében. Főbb pontjai a következők:

1. A magyar fél biztosítja a csehszlovák kutatók számára a magyarországi levéltárak korlátlan használatát.

2. A két ország levéltárai között hivatali és kutatási célra széles körű iratkölcsonzés.

3. A kölcsönösség jegyében – a Bécsi Magyar Történeti Intézet mintájára – a magyar levéltári források hasznosításra Csehszlovák Történeti Intézet létesítése Budapesten, illetve egy hasonló magyar intézmény felállítása Szlovákiában.

Beneš nem fogadta el ezeket a javaslatokat, hanem változatlanul ragaszkodott a magyar levéltári anyag területi pertinencia szerinti átadásához. A miniszteri találkozók kudarcá előrevetítette, hogy a kölcsönös kutatást biztosító átfogó egyezmény nem jön létre Csehszlovákia és Magyarország között. A csehszlovák példát Románia és Jugoszlávia is követte. Így mindhárman csupán a Magyarországra a békeszerződésben kiszabott hivatali iratátadás mikéntjében egyeztek meg.

Az I. világháború után a levéltári történeti forrásanyagot tekintve Magyarországot nem érte különösebb veszteség. A két későbbi tűzvész az Országos Levéltárban (1945-ben és 1956-ban) sokkal nagyobb és értékesebb levéltári anyagot semmisített meg. A magyar levéltári vagyon megvédése azonban mégis csak részben írható a tudományos érveket fölvonultató tárgyalási taktika javára. Ehhez véleményem szerint az utódállamok belátása is kellett: a kezdeti túlzó követelések ellenére végül állam- és történetpolitikai megfontolásokból mondtak le a magyar forrásanyag megszerzéséről, sőt annak kutatásáról. Ez ugyanis nem volt elsőrangúan fontos az új nemzetállamok létét igazoló történeti szintézisekhez, amelyeknek középpontjában a fiktív csehszlovák nemzet egységének, a kitalált háromnevű jugoszláv nemzet valóságának és a három román fejedelemség öröktől való egybe tartozásának a bizonyítása állt. A magyar forrásanyag intenzív kutatása inkább csak kontraproduktív eredményekhez vezethetett. Elsősorban az új nemzetállami keretet feszegető törekvések alátámasztására szolgáltatott történeti érveket, például a szlovák autonómia-mozgalomnak, a horvát különállásnak és az erdélyi román transzszilvanizmusnak. Ezért az utódállamok hatalmi elitje részéről célravezetőbb volt saját nemzeti történelmük forrásainak elbirtoklásaként beállítani a magyarországi forrásanyag megőrzésére irányuló magyar törekvést, s így tudományosan ébren tartani a magyar ellenségképet, mintsem megteremteni a korlátozásoktól mentes, kölcsönös kutatási szabadság feltételeit. ■